بەرەنگاربوونەوە و مل نەدان بۆ پێکهێنانی سوارەی حەمیدییە ... ڕەسوڵ بێسکێنی

لە ڕۆژگاری پێشین و بەدیاری کراوی لەسەردەمی ئیمپڕاتۆریەتی عوسمانی و ئێرانیدا بارودۆخی سیاسی و کارگێڕی کوردستان زۆربەی کات لەژێر فەرمانڕەوایی میرنشینە کوردەکان بەڕێوەدەبرا، لەو سەردەمانەدا تێگەیشتن لە کێشە و ململانێکان پێویستە، شیاوی گێڕانەوەی هەیە و لە هەندێك جێگاشدا نەشێبزوێن و سەرنجڕاکێشە. دەوڵەت و میرنشینەکانی کورد تەنیا بە هەودایەك بە دەوڵەتی عوسمانی، یان سەفەوی بەستراونەتەوە. وەك شەرەفخانی بەدلیسی لە کتێبە نایابەکەی (شەرەفنامە)دا دەڵێت: “میرەکانی کورد سەریان بۆ کەس نەچەماندوە و لە بەرامبەر زوڵمی دوژمنان بێدەنگ نەبوون و ئەوەندەی دەرفەتیان بووبێت بەرەنگاری دووژمنیان بوونەتەوە.

پاشایانی زلیش چاویان نەبڕیوەتە وڵاتەکەیانەوە و نیازی داگیرکردنیان دەدە نەگرتووە، تەنیا بەدیاری بۆ بردن و پێشکەش کردنی پێشکەشی چاویان لەدەپێشن و لێیان گێڕاون، ئەگەر شەڕیش ڕوویدا ئەوا کوردەکان دەبەن و بەگژ دووژمنی خۆیانی دادەکەن و خۆیانی پێ دەپارێزن، دەنا لەوە بەولاوە کاریان بەکاریان نەداوە و وازیان لێ هێناون. خۆ ئەگەر جاروبارێش وا هەڵکەوتبێت پاشایەك لەو پاشا زلانە لێ بڕابێت، کوردستان بخاتە ژێر چنگی خۆیەوە زۆری خوێن و ماڵ لێ بەختکردووە و زۆر بەگرانی لەسەر کەوتووە، داگیرکەری کوردستان هەر کە بووبێت هەرگا دەستی بۆ ئەم ئاگرە بۆ ئامانە درێژکردووە لە ئەنجامدا هەر پەشیمان بۆتەوە و لەدوای داگیرکردنیشی چاری ناچاربووە دیسان هەر بەخاوەنی پێشووی سپاردۆتەوە”. تاکو سەرهەڵدانی هەردوو ئیمپڕاتۆریەتی سەفەوی و عوسمانی، ئەوانیش ناچاربوون ڕێز لەم دەخە تایبەتییەی کورد بگرن.

حەسنی لە هەڵسەنگاندنەکی بۆ عوسمانی و سەفەوی بەرامبەر بە کورد دەڵێت: “سەلاتینی عوسمانی ئەوەندەی بەیان کرابا لەگەڵ میرانی کوردستان بە تەبایی دەژیان، حەزیان نەدەکرد لە خۆیانی بورووژێنن تەنانەت شتەکی کە نەیدەهێشت کوردستانەکی یەکپارچە لەژێر ناوەندەکی دەسەڵاتداری کوردا درووست ببێت، فەرهەنگی دواکەوتوو بەرچاوتەنگانەی نیزامی خێڵەکی کوردەکان بوو، بۆ توندی پێشی بەم

مەسەلەیە گرتبوو"، سروشتی کوردستانیش یارمەتیدەری ڕژێمە خێڵەکییەکە بوو، یەکە جوگرافییەکان پارێزەر و پاڵپشتیان بوون، ڕێگایان بە خێڵەکان نەدەدا هزر و بیریان لە چوارچێوەی ژیانی بەرتەسکی دەوروبەری خۆیان بەولاتر بە بکات، ئەمەش دیاردەیەکی تەمەندرێژ بوو، لە بەستنی مێژووی تایبەتی پێنج سەدەی دوایشدا، پێشی بە هەر چەشنە ئاڵوگۆڕێکی بنەڕەتی ئابووری، کۆمەڵایەتی، کوردەکان گرتبوو لە هەق نەگوزەرێن، میرانی کورد بەو حاڵەش جاروبار بۆ پاراستنی بوونی خۆیان لەسەر دوو تەنافی عوسمانی و ئێرانی زەرباش یاریان دەکرد، لەپێناو پاراستنی ئەو بوونەشدا مەسەلەی ئاینیان بەلاوە گرنگ بووە، لەنێوان دوو هێزی گەورەی وەکو عوسمانی و سەفەوی دا، باش لەنگەری خۆیان ڕادەگرت، کورد سیاسەتێکی توند و تۆڵ و بڕیارێکی جەماوەری دڵسۆز بۆ بەرژەوەندی کورد و خاکی کوردستانی نەبوو، بڕیارەکە هەمیشە تەسك و شەخسی بووە، چۆن میرەکە خۆی ئارەزووی کردووە نەك بەرژەوەندی گەل و خاك چۆنی ویستووە، هەرگیز سەرکردەی گەورە و مەزن خاوەن بڕیاری ژیرانەیان نەبووە، بەم هۆیەوە دەوڵەتی عوسمانی توانی تەماعی ئەوەیان لەخۆش بکات دەسەڵاتەکەیان لەناوبەرێت، لە سەرەتای سەدەی نۆزدەمدا دووەمین قۆناغی پیادەکردنی سیاسەتی ناوەندی لە سەردەمی سوڵتان مەحمودی دووەم (1808- 1839ز) دەستی پێکرد، بە کۆتایی هێنان بە حوکمی خۆماڵی میرنشینە کوردەکان پشێوی ناو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بۆ پاساوی چاکسازی لەناو ئیمپراتۆری لاوازدا گرتەبەر، بۆ نەهێشتنی دەسەڵاتی سەربەخۆیی میرنشینە کوردەکان، سوڵتان مەحمود توانی مەبەستە سیاسییەکانی بێنێتەدی، هەندێك لە میرنشینە کوردەکان بڕوخێنێت، سەرەڕای ئەم سیاسەتە سەرکوتکەرانەیە هەندێك لە میرشینە ڕەواکان تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە بە خۆڕاگری لەبەردەم دەوڵەتی عوسمانی مانەوە، بەڵام دواتر دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی 1842 دەستی دایە نەخشەیەك بۆ لەناوبردنی میرنشینەکان و یەك بە یەك میرنشینەکانی لەناو برد و دەسەڵاتی ناوەندی بەسەر هەموو ناوچە کوردنشینەکاندا سەپاند.

عوسمانیەکان لە بیتوێن و پشدەر

هەردوو دەوڵەتی تورك و فارس سیاسەتی خوێناوی و سەرکوتکەرانەیان گرتبوەر بۆ مەبەستی مل پێکەچکردنی گەلی کورد و هەڵسوڕاندنی لە بەرژەوەندییەکانی خۆیاندا، جێی سەرنجە وێڕای دەی و سیاسەتی توندوتیژی ئەو حکومەتانە، گەلی کورد ئەوەندەی بۆی کرابێت و دەرفەتی بۆ هەڵکەوتبێت، بەرپەرچی داونەتەوە و بەرگری کردووە، بە

ئەوەی سەربەخۆیی وڵاتی خۆی بپارێزێت. بۆ هۆی ستەم و زوڵمی عوسمانی و سەفەوی هەمیشە کورد بەرگری و زۆرجاریش یاخی بوونی هەڵبژاردووە و هیچ گوێی بە قسەی دوژمنەکانی نەداوە، ئەوەتا (ڕیچ) لە گەشتنامەکەیدا لە گفتوگۆ سەبارەت بە باری سیاسی کوردستان، لەوە تێگەیشتووە: "کورد هیچ گوێ بە فەرمان و دەسەڵاتی سوڵتان نادەن، لایانوایە هۆی سەرەکی کاول بوونی ئەم وڵاتە، نەبوونی ئاسایشە لە هەموو ناوچەکەدا، چونکە وڵاتەکە لە بارێکی زۆر ناهەمواردایە، هەستی خۆشیان ناشارنەوە چەند ڕقیان لە تورکەکان بوو، چونکە ئەم تورکانە هەر خەریکی فێوفێڵ و تەڵەکەبازین، هەرگیز متمانەیان پێ ناکرێت، هەتا چاوترسێنیان نەکەیت، یان بە توندی لەگەڵیاندا نەجووڵێیتەوە لەخۆیانەوە چاك نابن". هەروەها گەشتیارێك تێبینی ئەوەی کردووە: "دانیشتوانی کورد هیچ بایەخێك بە فەرمانەکانی سوڵتان نادەن و بەشێوەیەکی گشتی ڕقیان لە دەوڵەتی عوسمانییە".

لەنیوەی دوەمی سەدەی نۆزدە له دوای نهمانی حوکمی میرنشینه کوردهکانەوە کوردستان بووە شانۆی ململانێ و ڕووداوهکان، دەوڵەتی عوسمانی بەتوندی بەردەوام بوو لە سەرکوتکردنی کوردهکان، بە هاتنە سەر تەختی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم (1876- 1908ز) کە خەلیفەیەکی زۆردار و ستەمکار بوو، دژی هەموو جۆرە سەربەخۆیی و ئازادیەك بوو، سەروەت و سامانی وڵاتی بەفیڕۆ دەدا و دەیدا بە دەست و پێوەندەکانی لەپێناوی پاراستنی کورسی و دەسەڵاتەکەیدا، ئەوانیش بە ئارەزووی خۆیان یاریان بە پاشەڕۆژی ئەو و وڵات و نەتەوەکانی دیکەش دەکرد، لە سایەی حوکمی سوڵتان عەبدولحەمیدەوە وڵات یەکپارچە بووە ئاژاوە و سەرگەردانی و ماڵوێرانی، توانای بەرگری و بەڕێوەبردنی نەمابوو، هەربۆیە بە (پیاوە نەخۆشەکە) ناودەبرا، کاربەدەستانی تورکیش بە ئارەزووی خۆیان خەڵکیان دەچەوساندەوە و بێ هیچ بنەمایەك باج و سەرانەیان لە هاووڵاتیان دەستاند و سەدان زوڵم و ستەمیان لێدەکردن، تا وای لێهات خەڵك لە گیانی خۆشی بێزاربوو. سیاسەتی نەگریس و چەپەڵی ئاژاوەنانەوەی تورکان سنووری بیتوێن و پشدەریشی گرتبووەوە، کێشە و ئاژاوەیان لەناو هەموو عەشیرەتەکاندا دروست دەکرد.

ناوچەکە یەکپارچە بووە کێشە و نەهامەتی، هاووڵاتیەکانی بەتایبەت هەرێمی بیتوێن بووه گۆڕەپانی کێشەکان، بە هۆی بەشداری و هاوکاری لە ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری و پاشماوەی ڕووداوەکان، بە تایبەت دوای شکستی ڕاپەڕینەکە بووە گۆڕەپانی چالاکییە سیاسی و سەربازییەکان، لەلایەك هەوڵەکانی هەمزاغای مەنگوڕ سوپاسالاری

ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدوڵڵا و لەلایەکی دیکەوە دوای لەناوبردنی میرنشینەکوردەکان دەسەڵاتی هەموو ناوچەکان بەناوەندەوە بەسترایەوە، بەڵام تا ئەو کاتەش بیتوێن و پشدەر تەشکیلاتی تێدا نەکرابوو، ناوچەکە دۆخێکی ئاڵۆزی بەخۆوە گرتبوو، بۆ بەرزەفت کردن و چەسپاندنی دەسەڵاتی عوسمانی لە ناوچەکە چەند جارێك (تەقیەدین پاشا)ی والی بەغدا هێرشی کردەسەر و کردەوەی سەربازی بۆ سەر ناوچەکە ئەنجام داوە، وەك لە ڕۆژی هەینی لە سەرەتای مانگی سەفەری ساڵی (1274ك؟)، (تەقیەدین پاشا) بەناوی چاکسازی فەسادی (هەمزاغای مەنگوڕ) بە لەشکرێکەوە هاتە کۆیە و ڕووی کردە ڕانیە و لەگەڵ عەشایرەکان دەستیکرد بە شەڕ، عەشیرەتی ئاکۆی زۆر عەزابدا، (مەمەند ئاغای) سەرۆکی عەشیرەتی ئاکۆی گرت، چونکە وایان تێگەیاندبوو، سمایل ئاغای غەفوری کە لە حکومەت قاچاغ و دەربەدەر بوو، ئەو دەیحەوێنێتەوە، ئیتر بەناوی نەهێشتنی فەساد، ئەگەرچی خۆیان سەرچاوەی تاڵانی و فەساد بوون، خەڵکەکەی زۆر پەرێشان کرد و لە پاش سووتاندن و تاڵانکردنی بیتوێن و ڕانیە، گەڕایەوە بەغدا و هیچی لەگەڵ هەمزاغا پێنەکرا، دواتر مەمەندئاغا لە بەندیخانەی بەغداد دەمرێت، دواتریش لە ساڵی (1293)ی کۆچی بەرامبەر (1879)ی زایینی (تەقیەدین پاشا) و (عومەر پاشا)ی دیاربەکر بەسەر ناوچەکەیان دادا و عەشیرەتی ئاکۆیان تاڵانکرد، (موراد ئاغای حارس ئاغا) و (محەمەد ئاغای عەبدوڵڵا ئاغا)یان گرت و بەندیان کردن، لە بەندیخانەی کەرکوکدا (موراد ئاغا) مرد، شاعیری گەورەی گەلەکەمان شێخ ڕەزای تاڵەبانی هۆنراوەیەکی بەو بۆنەیەوە داناوە، وەسف و پیاهەڵدانێکی بەرزی بۆ (موراد ئاغا) و هەزەکەی بۆ خاوەن سفرە و خوان و باشتر لە حاتەمی تەی وەسفی دەکات و دەیگەیەنێتە کەسایەتییە بەرزەکانی مێژوو، هەموو ئەم پەلامار و تاڵانی و ئازاردان و سەرکوتکردنە کاولکەر و سوتێنەر بوون، ناوچەکەی بەرەو پەرێشانی برد، ئەمەش هەندەی تر قینی هاووڵاتیان بەرامبەر دەسەڵاتی عوسمانی زیادی کرد.

بیتوێن و پشدەر لە ڕووی کارگێڕییەوە

سەرەڕای لەناوچوونی میرنشینە کوردەکان و بەستنەوەی تەواوی ناوچەکە بەناوەندەوە، بەڵام تا نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەش هەرێمی بیتوێن و پشدەر هیچ تەشکیلاتێکی حکومەتی عوسمانی تێدا نەکرابوو، دواتر لە ڕووی کاگێڕییەوە ناوچەکە گۆڕانی بە سەرداهات، لە ساڵی (1864) لەژێر ڕۆشنایی یاساکانی فەرەنسیدا بەمەبەستی ڕێکخستنی کارگێڕی هەرێمەکان و بەستنەوەیان بە ناوەندەوە، لە کانوونی یەکەمی ساڵی (1870)، یاسای کارگێڕی ئەیالەتەکان لەسەر بنەمای

یاسای نوێ دەرچوو، بۆ ئەم مەبەستەش مەدحەد (مەدحەت) پاشا هەستا بە ڕێکخستنی کارگێڕی نوێی ویلایەتەکان لەسەرتاسەری عیراقدا، لەنێوان ساڵانی (1869- 1872) مەدحەت پاشا هەوڵی کۆمەڵێ چاکسازی و دانانی دەستوورێکی دا بۆ بەڕێو□ بردنی ویلایەت.
لە ساڵی (1879) کاتێك گۆڕانکاری لە ئیدارەی ویلایەتەکاندا ڕوویدا هەردوو سنجەقی کەرکوك و سلێمانی خرانە سەر ویلایەتی موسڵ لە ئەنجامدا ویلایەتی موسڵ بوو بە ویلایەتێکی سەربەخۆ و پێکهاتە کاگێڕیەکەشی بەسەر هەرسێ سنجەقی موسڵ و کەرکوك و سلێمانی دا ڕێکخرا بە قەزاکانیانەوە بەم شێوەیە:

موسڵ- ئامێدی- زاخۆ- دهۆك – ئاکرێ- سنجار.
کەرکوك – ڕەواندز- کۆیە- ڕانیە- هەولێر- کفری.
سلێمانی – گوڵعەنبەر- مەعمور- حەمید(قهڵادزێ)- بازیان- شارباژێر- جاف.
لەکاتی دروست کردنی ویلایەتی موسڵ و دامەزراندنی تەشکیلاتی قەزاکان، عەشیرەتی میراودەلی لەپشدەر حوکمدار و فەرمانڕەوای ناوچەی پشدەر بوون، بێگومان هاوشانی ئەوان عەشیرەت و تیرەو تایەفەکانی تری ناوچەکە پشتگیر و هاوکاری میراودەلیەکان بوون و بەشداری ڕووداوەکانیان بوون. بۆ بەرگری لە شاڵاوەکانی دەوڵەتی عوسمانی و هەر هێزێکی تری بێگانە لەپێناوی پاراستنی سەربەخۆیی ناوچەکە.

یەکەم شەڕی میراودەلیان لەپشدەر لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی

میرزا مەنگوڕی دەڵێت: عەشیرەتی پشدەر ڕۆڵێکی سەربەخۆیی لە پشدەر دەگێڕا، نەدەچوونە ژێر دەسەڵاتی تورکەکان، چونکە پشدەری□کان لەگەڵ حکومەتی (ئەردەڵان، بابان، زەند، سۆران) بوون و سەربەخۆ بوون، ترسێکیان لە دەوڵەتی عوسمانی نەبوو، بەڵام لە کوژانەوەی ئەو میرنشینانەدا حکومەتی عوسمانی سلێمانی داگیر کرد، بابان فەوتان و مەرگە و پشدەر کەوتە دەست کوڕانی حەماغای گەورەی میراودەلی و تا ساڵی (1880) ئاوا ما یەوە، بەڵام حکومەتی عوسمانی لە ساڵی (1305ك)= (1887-1888ز) ویستی تشکیلات لە پشدەر و مەرگە دابمەزرێنێ، میراودەلی و حەماغا قایل نەبوون، تورك لەشکریان کرد و “زەکەریا بەگ” یان بەهەزار کەسەوە نارد، بۆ تەشکیلات کردن، هاتنە گوندی”بێ شیر” ئاخریەکەی میراودەلی ڕازی نەبوون، چوونە سەریان و شەڕیان لەگەڵ کردن، زەکەریا بەگ گیرا و عەسکەرەکەی شکا، هەموویان ساف لەساف تاڵانیان کرد و ڕۆیشتنەوە و بەرەڵاکران و نەیانکوشتن.
حکومەتی تورك کە بە زوڵم و زۆر نەیتوانی تەشکیلات دابمەزرێنێت

پەنای بردەبەر فڕوفێڵ و گفتوگۆ، پەنایان بە (شێخ سەعید)ی بابی شێخ مەحمودی نەمر برد، ئەویش بە هۆی ڕێز و پایەی لای میراودەلییەکان، خۆی سەردانی پشدەر دەکات و قسەی لەگەڵ میراودەلییەکان کرد و بەڵێنی لەوەرگرتن بە پێکهێنانی تەشکیلات لە پشدەر، ئینجا میراودەلی لە جوڵانەوە کەوتن ڕێگادەدەن تەشکیلات لە پشدەر بکرێت، حکومەتی تورك “حوسنی بەگ” دەکەن بە قایمقام لە قەڵادزێ.

لەگەڵ تورك وا پێکهاتن پشدەر هەر سی عەسکەری لێ بن و بەس، ساڵی شتێك وەك باج بدەنە حکومەت، ساڵی شتێکیان لە باج بۆ خۆیان کۆیان دەکردەوە و دەیان نارده سلێمانی. بەڵام بە هۆی نالەباری (حوسنی بەگ) و دروستکردنی کێشە و نەگونجانی لەگەڵ میراودەلییەکان، کێشەی زۆر بۆ ناوچەکە دروست دەکات، هەر لە کێشەی کۆمەڵایەتی و سەندنی باج و سەرانەی زیاد لە پێویست، تا دەستخستنەناو هەموو لایەنەکانی تری ژیان، میراودەلی ناچار دەبن دوو پیاوی خۆیان بەناوی (حاجی حەسەنە خۆڵ) و (حەسەنە کوێر) دەنێرن و لە بەردەمی دائیرەکەی خۆیدا نامەیەکی میراودەلییەکان دەدەنە دەست (حوسنی بەگ)، لە کاتی خوێندنەوەی نامەکە هەر لە بەردەمی دائیرەکەی خۆیدا (حوسنی بەگ) دەکوژن و خۆشیان دەرباز دەبن، لەو ڕۆژەوە ئەو شوێنە لە دەروازەی شاری قەڵادزێ بە (گردی حوسنی) ناسراوە. لە کاردانەوەی کوشتنی “حسنی بەگ” دەوڵەتی عوسمانی بە تۆڵەسەندنەوە لە میراودەلیان (عەوڵا پاشا)ی والی موسڵ بە چوار هەزار سەربازەوە دەنێرێتە سەر پشدەر، لە ئەنجامدا دەبێتە شەڕیان و سوپای تورك دەشکێن و بەرەو دەربەندی ڕانیە دەگەڕێنەوە، بەڵام جارێکی تر عەوڵا پاشا بە هاوکاری بایزی کاکەڵا ئاغای مەنگوڕ، لە ساڵی (1314ك) (1896-1897) هێرش دەکاتە سەر میراودەلیان و لەو شەڕەدا میراودەلی دەشکێن و بەرەو سنووری ئێران پاشەکشە دەکەن، پشدەریان چوونە ناوچەی ئالانی ئەودیو سنوور، عوڵای ڕەسوڵ ئاغا و وەسمان ئاغای بابەکر ئاغایان نارده لای (موزەفەرەدین شا)ی قاجار و مۆڵەتی پەنادان و مانەوەیان وەرگرت و دوو ساڵ لەو جێگایە مانەوە. دواتر میراودەلییەکان کاغەزێکی شێخ سەعید بۆ وەزیری بەغدا دەنێرن و شکات لە عەوڵا پاشا دەکەن، ئینجا وەزیر فەرمانی گەڕانەوەی عەوڵا پاشا دەدات بێ ئەوەی سەرکەوتن بەدەست بێنێت، لێرە تەنیا ناوی بایز کاکەڵا ئاغا هاتووە، ئەگینا عوسمانییەکان هەمیشە گەلەکۆمەکیان لە سەرۆك و دەسەڵاتدارانی کورد کردووە، ئەگەر جەنگیان لەگەڵ میرنشین، یان عەشیرەتێك کردبێت، داوایان لە هەموو سەرۆکانی ناوچەکە کردووە لەشەڕەدا هاوکارییان بکەن، هەم بۆ دڵنیایی سەرکەوتنی خێرا و هەم بۆ ناکۆکی و ئاژاوە نانەوە لە نێوان سەرۆکە

کوردەکان، بۆ نموونە هەر لەم شێوەدا ناوی غەفورییەکانیش لە گوندی (خدران)ی بناری چیای کەسرێت لە بیتوێن هاتووە، هاوکاری عەوڵا پاشای والی موسڵیان کردووە دژی میراودەلیەکان.

بەڵگەنامە(*)ی ژمارە(1)

بروسکەی والیی موسڵ لەبارەی ئەنجامی شەڕی ساڵی (1886)ی پشدەرەوە لەگەڵ هێزی دەوڵەتی عوسمانی "تەحسین"ی والیی موسڵ لەم بروسکەیەی بەهۆی تەلگرافنامەی دیاربەکرەوە ناردووە بۆ سەروەزیر (صدری أعظم) لە ئەستەمبوڵ، چونکە ڕاستەوخۆ نەگەیشتووتە ئەوێ و لە دیاربەکرەوە بە ژمارە (802) گەیەنراوە. بروسکەکە مێژووی (15)ی تشرینی یەکەمی (1303)ی ڕۆمی (1887)ی زایینی بەسەرەوەیە، لە (ل524)ی سەرچاوەی ناوبراوەوە، پێدەچێت بەڵگەنامەی تریش لەو بارەیەوە هەبێت، چونکە لە بەڵگەنامەدا ئاماژە بەوە کراوە (وەك پێشتر بەرچاو خرا)، وادیارە پێشتریش لەو بارەبەوە هەواڵیان بەسەرووی خۆیان داوە، بەڵام ئەو بەڵگەنامەیە دەست ئێمە نەکەوتووە، بەهیوایین لە داهاتوودا هەموو ئەو بەڵگەنامانەی لە مێژوو و ڕابردووی کورد دەدوێن بخرێنەبەر دیدەی خوێنەران.
پوختەی کوردی:
مقام صدرات عظمایە
بۆ مەقامی مەزنی سەرۆکایەتی وەزیران وەك پێشتر بەرچاو خرا، هەزار ماڵی پشدەری بەهۆی دوژمنایەتیەوە پەنایان بردەبەر ئێران و بەڕێگای پێویست گەڕانەوە بۆ گوندەکانیان و چەکمان کردن تا ڕووداوی دیکە نەقەومێ و قسەمان لێ وەرگرتن و بەسایەی حەزرەتی سوڵتانەوە ئەوانەمان ڕاگیراو (تەوقیف) کرد کە چەکدار بوون و شەڕی سەربازەکانیان دەکرد، ئەوانیش کە بۆ چەك بوون بەشداری ئەم ڕووداوانەیان نەکردبوو بڕاوەیان لێکرد و چوونەوە ماڵەکانیان، سوپاس بۆ خوا کە ئاسایش بەرقەرار بوو، ئەوانەیش کە چەکداربوون و تاوانیان کردبوو ناردمانە لای فەرماندە و بریکاری موتەسەڕیفی سلێمانی تا ڕاگیر بکرێن و بخرێنەبەر دادگا و ڕووداوەکانی دژی سەربازانی سەرسنوور و خێڵەکانی ئەو دەوروبەرە قەبەنەکرێن و دزە نەکەن و خوێنیش نەڕژێت، ئەم شێوە ئاسایی کردنەوەیەی بارودۆخەکە هەر بەپشت و پەنای حەزرەتی سایەی شوێنەوارە بڵندەکانی ئەو بووە.
لە 15ی تشرینی یەکەمی 303دا
والیی ویلایەتی مووسڵ
تەحسین

بەڵگەنامەی ژمارە(2)

یادداشتی " محەمەد کامل"ی سەروەزیر (صدری أعظم) بۆ دیوانی همایۆن سەبارەت بەشەڕی ساڵی (1886)ی نێوان پشدەریان و دەوڵەتی عوسمانی و ئاکامەکانی یادداشتەکە ڕۆژی (17)ی صفر 1305ی و (22)ی تشرینی یەکەمی (303)ی ڕۆمی (1887) بۆ هەمان ڕووداو نووسراوە.

دەقی کوردی:

بابی عالی

دائیرەی سەرۆکایەتی وەزیران

دائیرەی سەرکاتبی دیوانی همایۆن

جموجۆڵەکانی هەڵگەڕانەوە پێشتر لە سنجاقی سلێمانی دژی زەکەریا بەگی قائمقام و عەسکەرەکانی شاهانەی هاوڕێی کران، پشدەریانی هەڵاتوو بۆ ئێران بەسایەی پاشاوە گەڕانەوە بۆ دێهاتەکانیان و ملیان کەچ کرد و ئەو چەکدارانەش کە چەکی حکومەتیان بەدەستەوە بوو دەستگیر و چەك کران، بەڵام خێڵەکانی دیکە کە بەشداری شەڕیان نەکردبوو هاتنەوە بۆ گوندەکانیان و ئاسایش و ڕێك و پێکی بەرقەرار بوون و تاوانباران دەخرێنە بەر دادگا تا سزای خۆیان وەربگرن و بەپێی ئەو بروسکەیە کە لەوالیی مووسڵەوە بەدەستمان گەیوە گەیشتوونەتە ناوەندی ویلایەت گەورەم با ئەوە لەلای مەقامی بەرزتان زانراو بێ.

لە 17ی صفر 305 و 22ی تشرینی یەکەمی 303دا،

سەروەزیر

کامل

پێکهێنانی سوارەی حمیدیە- حمیدیە ئالایلری(ئێستر سوار)

لەسەردەمی دەسەڵاتی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم (1876- 1909)دا حکومەتی عوسمانی بەهۆی باری خراپی ئابووری کێشەی زۆری هەبوو، سوڵتان عەبدولحەمید هەوڵیدا بەسیاسەتێکی حەکیمانە دڵی کوردەکان ڕابگرێ بۆ ئەوەی بەلای خۆیاندا بەرێ، بەرهەمی ئەو سیاسەتەش ئەوە بوو سوڵتان هێزێکی لە کوردەکان دامەزراند، بەناوی (هێزەکانی حەمیدیە)، لەو ساڵی (1890) لەسەر ناوی عەبدولحەمیدی دووەم، کەلە (66) کەتیبەی سوارەی کورد پێکهاتبوون، زۆربەیان لە عەشیرەتی ملیی کورد بوون، لە ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ دەستیان کرد بە پێکهێنانی هێزێکی ناحکومی، ئەم هێزە نیشانەی خێڵەکی پێوە دیار بوو.

سوڵتان عەبدولحەمید پێشتر و بەشێوەیەکی بەرنامە بۆ دانراو دەستی کرد بە پێکهێنانی هێزێکی سوارە لە عەشیرەتە کوردەکان، (سەمیح پاشا) سەرکردەی سەربازی ئەرزرومیان سەرپشك کرد لەو کارە، لە

کانوونی دووەمی (1877) بەڵام سەرکەوتو نەبوو، دواتر (ئەدهەم پاشا)ی والی هەکاری لە ساڵی (1884) هە وڵێکی پتریدا تا سەرۆك هێزە کوردەکان نزیك بکاتەوە، چەندین کۆبوونەوەی لەگەڵ سەرۆك هێز و کەسایەتیەکان ئەنجامدا، ئەویش سەرکەوتوو نەبوو.

دواتر حکومەتی عوسمانی لەساڵی (1885) بۆ جێبەجێ کردنی دەسەڵاتی خۆی لە کوردستان و نزیك خستنەوەی کورد لە حکومەت، هەندێ ئاغای عەشایری کوردی پێکهێنا، کاتێك (زەکی پاشا) بوو بە فەرماندەی تیپی چوارەم لە ئەرزروم، ئەو هەوڵەی دەست پێکردەوە، بۆ پێکهێنانی هێزێك لە سوارەی عەشیرەتەکانی کورد.

سوارەی حەمیدیە بەپێی بڕیارێکی فەرمی لەلایەن سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لە تشرینی دووەمی ساڵی (1890)دا دەرچوو، دواتر کاری بۆ کرا. ئەو هێزە عەشایریە ناوی لێ نرا (حمیدیە ئالایلری- سوارەی حەمیدیە) لەلای کوردەکان بە (ئێستر سوار) ناودەبران.

عوسمانیەکان بەناوی سوڵتانەوە بەڵێنی چەندین ئیمتیازاتیان بە سەرۆکانی کورد دا، بەمەبەستی داکۆکی کردنی کوردەکان لە ئیمپڕاتۆریەتی عوسمانی، چەندین دەعوەتنامەیان ئاراستەی زۆربەی سەرۆك هێزە کوردەکان کرد، تا لە ئەستەمبوڵ سەردانی سوڵتان بکەن، ژمارەیەکی زۆری سەرۆك عەشیرەتەکان بەپیر بانگەوازەکەوە چوون، بەتایبەت هەندێ لە عەشیرەتەکانی باکووری کوردستان، سەردانی ئەستەمبوڵیان کرد و بەبۆنەی گەیشتنیانەوە ئاهەنگێکی گەورە ساز کرا، خودی سوڵتان لە کۆشکەکەی خۆیدا پێشوازی لێکردن، لەو کاتەدا ئەمە شتێکی دەگمەن و تازە بوو، سەرۆك هێزەکان یەك مانگ لە ئەستەمبوڵ مانەوە، سوڵتان دیاری و مەدالیا و نازناو و پلەی سەربازی پێبەخشین، سەرباری موچەیەکی مانگانە. لەو کاتەدا بزاڤی (پان ئیسلامی) و بانگەشەکردن بۆ (کۆمەڵەی ئیسلامی) لە ئارادا بوو، بۆیە بەشدار بوونی کورد لەم هێزەدا بە بەرگری لەڵ ئیسلام و شەڕەکانیشیان بەجیهادێکی پیرۆز دادەنرا.

سەرۆك هێزە کوردەکان بەڵێنیان بە سوڵتاندا،ژمارەیەکی زۆر لە پیاوەکانیان بنێرن بۆ هێزەکانی سوڵتان، بەڵام کە گەڕانەوە شوێنەکانی خۆیان، هەندێکیان پەشیمان بوونەوە و هەندێکیشیان نەیانتوانی هێز بنێرن، لە نێوان (50) سەرۆك هێزی کورد لەوانەی سەردانی ئەستەمبوڵیان کرد و بەڵێنیاندا هێز بۆ سوارەی حەمیدیە بنێرن، تەنیا (13)یان پەیوەندیان بەو هێزەوە کرد، ئەوانی تر ڕەتیان کردەوە پەیوەندی بە سوارەی حەمیدیەوە بکەن، هیچ گومانی تێدانییە، ئەگەر مەترسی حکومەت لە جێبەجێ کردنی چاکسازی نەبوایە ئەم تەشکیلاتە وا زوو دەستی پێ نەدەکرا، سوودی ئەمەش لەعەسکەری زیاتر ئیداری بوو، چونکە لە سایەی ئەمەوە عەشایر بوونە لایەنگیری

حکومەت، ئەگەر ئەم تەشکیلاتە لەسەر بناغەیەکی بەهێز و زانستی بکرایە سوودی بۆ حکومەت زیاتر دەبوو، بەڵام گیانی سەربازی و پابەندی لە پێکهێنانی حەمیدیەدا نەبوو، تاکێتایش هەر ئاوا مایەوە، ئامادە و پێ چەك نەکرابوون، بۆ زانست و پەروەردە هیچ هەوڵێك نەدەدرا.

دەربارەی قەوارەی ئەو هێزانە (ڕۆبرت ئۆڵسن) دەڵێ: هەر یەکێك لە لکەکانی ئەو هێزە لەشەش فەوج پێکهاتبوو، هەر فەوجێکیش بریتی بووە لە (512) سوار و لکەکان لێك جیاواز بوون، تەمەنی ئەوانەی لەو هێزەدا قبوڵ دەکران،دەبوایە لە نێوان (17- 40) ساڵ بوایە، سەرۆك عەشیرەتەکان هەر یەکەیان نازناوێکی سوپاییان پێ دەدرا، وەکو پاشا، دەستکەوت و خەڵاتی ئاشکرایان وەردەگرت و لەناو ئەو هێزانەدا دەسەڵاتیان لە دەسەڵاتدارێتی دەرەبەگێتی یا پاشا زۆر تر و بە هێز تر بوو، ئەو هێزە لە کوشتاری ئەرمەنیەکان و عەرەبە ناسیونالیستەکان بەشدار بوون، نەتەوەی کورد خۆشی لە دەستدرێژی و تاوانی ئەو هێزە ڕزگاری نەبوو، تاوانێکی زۆریان هەبووە بەرامبەر کوردەکانی دەرسیم و باشووری کوردستان.

(مروان المدور) گوتویەتی: " ئەو هێزە لە هەموو نەتەوەکانی تری غەیری تورك، وەکو کورد و ئەلبان و چەرکەس پێکهێنرابوو، ژمارەی کورد لەناو ئەو هێزەدا تەنیا بریتی بوو لە (10) دە هەزار سوار، ئەم بۆچوونەی (مروان المدور) ئەوە بەدرۆ دەخاتەوەکە هەندێ سەرچاوەی دوژمنی کورد گوتویانە ئەو هێزە هەمووی لە کورد پێکهاتبوو، ئەو کوشتارەی لە ساڵی (1895) لە ئەرمەنەکان کرا بوو، بەهۆی ئەو هێزەوە بوو، زۆری تاوانەکەش خرابووە ئەستۆی کوردەوە، سوارەی حەمیدیە لە کاتی خۆیدا ڕۆڵێکی خراپیان گێڕا، خراپەکارییەکانی سوارەی حەمیدیە کوێرانە و بێ ویژدانانە دەخرێنە پاڵ نەتەوەی کورد.

هەوڵ و تەقەلاکانی سوڵتان عەبدولحەمید بۆ تێکدانی نێوانی کورد و ئەرمەن هەمیشە لە کاردا بوو، سوارەی حەمیدیەی بۆ ئەو نیاز و مەبەستە دروست کردبوو، بەکورتی زیانەکانی سوارەی حەمیدیە کەژمارەیەك لە دەرەبەگ و سەرۆك عەشیرەتەکانی کورد تێیدا بەشداربوون، زیانێکی زۆری گەیاندە کورد و ئەرمەن، حکومەت هەر کارێکی پێ سپاردبان بێ سێ کردنەوە ئەنجامیان دەدا.

دەربارەی مانەوەی ئەم هێزە (ڕۆبرت ئۆلسن) لە باسەکەیدا دەڵێت: کاتێك چاکسازی دەستووری لە ساڵی (1908) دا مۆر کرا سوارەی حەمیدیە هەر مایەوە، دوای ئەوە ناوی حەمیدیەیان گۆڕی بە (فەوجەکانی سوارەی چەکدارەکانی ڕەوەندەکان)، بەڵام ئەو ناو

گۆڕینەش هیچ شتێکی نەگۆڕی، ئەوەش ئاشکرا بوو، خواستی ماڵی کردنی کورد بەتێکەڵ کردنی لەگەڵ هێزە سەربازیەکانی ئیمپڕاتۆریەتەکە شکستی هێنا.

ئەوەی جێی داخە بەشێك لە نوسەر و توێژەران لە باسی کوشتاری ئەرمەن و ستەم و زوڵم و زۆریەکانی دەوڵەتی عوسمانی، چاودەنوقێنن لەوەی تورك کارەکتەری سەرەکی و هۆکاری ئاراستەکردنی ئەو هێزە بوو، بۆ ئەنجامدانی تاوانی کوشتار و تاڵان کردنی دانیشتوانی سایەی دەوڵەتی عوسمانی بەگەلی کوردیشەوە، بەڵکو ئاماژە بەڕۆڵی کورد دەکەن، وەك ئەنجامدەری کوشتاری گەلی ئەرمەن، ئاشکرایە سوارەی حەمیدیە بەکرێگیراوی دەوڵەتی عوسمانی بوون، ئەم دیاردەیەش لەناو هەموو نەتەوە ژێردەستەکاندا بوونی هەبوو، نەتەوەی کورد لەو بارەیەوە بۆ تاوانەکان سەرچاوەکەی دەوڵەتی عوسمانیە، چەند دەرەبەگی بەرژەوەندیخواز و ئەڵقە لەگوێی کورد بۆ تورك هاوکار بوون، ئەوانەش فەرمانی بەرپرسە تورکەکانیان جێبەجێ کردووە، ئەوەش ئاشکرایە نەتەوەی کورد خۆشی لە زیانەکانی ئەو هێزە و ئەو دەرەبەگانە ڕزگاری نەبووە، قوربانی زۆری بەدەستی سوارەی حەمیدیە لێ کەوتووە، سەرەڕای ئەوەی لە ڕووی مافی نەتەوەییەوە زۆر دواکەوت و قەرەبوو نەکرایەوە.

مل نەدانی بیتوێن و پشدەر بۆ پێکهێنانی (سوارەی حەمیدی)

لە ڕاستیدا تاوانبارکردنی هەموو نەتەوەی کورد بەخراپەکارییەکانی سوارەی حەمیدی بێ ویژدانیە، چونکە دژایەتی و ملنەدانی بەشێك لە هێزە کوردییەکان بۆ پێکهێنانی (سوارەی حەمیدی) ئەوە دەسەلمێنێ کاربەدەستە تورکەکانی چەند تۆڵە و نیگەران کردووە، بۆ نموونە: بۆ هۆی مل نەدانی خێڵکی بیتوێن و پشدەر بۆ دروستکردنی هێزی سوارەی حەمیدی، کاربەدەستە تورکەکان هەمیشە لەم سنوورە داخ لەدڵ بوون، بەشەرمانە دانی پێدادەنێن بەهێزێکی سەرکوتکەر و توندوتیژی عەسکەری و زەبری ئیداری مەدەنی خێڵەکانی چوارچێوەی فەیلەقەکەیان وێرانکردووە، لە چەند بەڵگەنامەیەکدا ڕق و تووڕەییان بۆ ئاشکرا دیارە و نایشارنەوە، نەیانتوانیوە خۆیان بەرزەفت بکەن، سەرەڕای زیانە مرۆییەکان لەڕووی کاگێریشەوە سنوورەکەیان سزا داوە و داوا کراوە بچوك بکرێتەوە و لە قەزاوە بکرێتەوە بە ناحیە، ئەمەش وەك سزایەك، شکستیان دەربارەی پێکهێنانی سوارەی حەمیدیە لە پشدەر و بیتوێن لەم چەند بەڵگەنامەیەدا دیارە، ئەم بەڵگەنامەیە وێنەی شفرەی تەلگرافنامەی موشیر زەکی پاشای فەرماندەی فەیلەقی هومایونی چوارەمە لە دیاربەکر لەبارەی پێکهێنانی سوارەی حەمیدییەوە لە خەڵاتی پشدەر و ڕانیە (بیتوێن)، زەکی پاشا یەکەم کەس بوو

پێشنیاریکرد سوارەی حەمیدیە لە خەڵاتی کورد پێکبهێنرێت، بەڵگەنامەکە لە مێژووی 16ی نیسانی 1308ی ڕۆمی (1892ی زایینی) بۆ سەرەوەیە، لە (ل197)ی سەرچاوەی ناوبراودا بڵاوکراوەتەوە، بەم شێوەیە:

بەڵگەنامەی ژمارە (3)

بروسکەی فەیلەقی چوارەم/ دیاربەکر
ج 13 نیسانی 308 فەرمانتان بۆ پێکهێنانی فەوجەکانی حەمیدی، لە دیاربەکر هەوڵێك دراو سەریگرت، نیشانە بۆ فەرمانی ئاماژە بۆ کراوتان، خەڵات لەنێو سنوور و دەسەڵاتی فەیلەقی چوارەمدا نین و بەداخەوە نەتوانراوە سوارەی حەمیدی لە خەڵاتی دەرەوەی دەسەڵاتی ئەمە پێکبهێنرێت، خەڵاتی دراوسێی حەڵەب و موسڵ ئارەزووی پێکهێنانی فەوجەکانی حەمیدییان هەیە و ئەوەش جێی سەرنجدانتانە، بۆ ئەو مەبەستە هاتنە لام، بەڵام دانی پێدادەنێم نەمتوانی پێکیبێنم، چونکە ئەو ناوچانە لە دەرەوەی قەڵەمڕەوی فەیلەقەکانی مندان و زاتم نەکردووە لەو خەڵاتە پێکیبێنم، کە لەنێو چوارچێوەی فەیلەقێکی دیکە و ژێردەستی فەرماندەکانی ئەودان، چونکە ئەوە دەبێتە مایەی ناکۆکی و دووبەرەکی سەرباری ئەوەی هی وا هەیە دژی ئەم تەشکیلاتەیە، ئەگەرچی نەتوانراوە جیاوازی و دووبەرەکی بنڕێتەوە، منیش بەردەوام هانم داون بۆ ئەم مەسەلەیە. وێڕای ئەوە سوارەی حەمیدی لە پشدەر و ڕانیە پێك بهێنرێت یانا ئەمە نازانین تاچ ڕادەیێك کەسپ دەبێتە ڕۆمان و ئەم دووسانە بەهێزێکی سەرکوتکەر و توندوتیژی عەسکەری و زەبری ئیداری مەدەنی خێڵەکانی چوارچێوەی فەیلەقەکەمان پەروەردە و چاك کراون، ئەمڕۆ لەم ماوەیەدا بۆ سایەی سوڵتانەوە هێزەکانی حەمیدی پێکهێنران و هاندران. ئەوەی جێی تێڕوانینە لە جموجۆڵی کەوتنی خەڵات بەڵگەیەکی تەواوە سەرکەوتنی ئەو چاکسازییە. بەڵام ناتوانم بەچونێکی بۆ ئەملا و ئەولا لەسەر وەزعی پشدەر و ڕانیە لەو ڕووەوە ئاخێ یاریدەدەرە، یان نا دەرببەم و فەیلەقی سوڵتانی ئەوە دەزانێت ڕاستی چییە و بەخێرایی وەزعی ئێستام خستە بەرچاو فەرمانتان. لە 16ی نیسانی 308دا هاوشێوەی دەقەکەیە.
موشیری فەیلەقی چوارەم یاوەری ئەکرەم قوللەری
جواد دەروێش

بەڵگەنامەی ژمارە (4) لەکاتی دووەم شەڕی نێوان پشدەر و سیوەیلە، ئیمزای ڕۆژی 27ی رمضان 1309ك و 12ی نیسانی 1308ی ڕۆمی "جواد

پاشا”ی سەروەزیر (صدر اعظم)ی دەوڵەتی عوسمانی پێوەیە، واتە لە بەهاری 1892ی زایینیدا بووه، ئاماژەیان بەوە داوه بە هۆی ئەو ئاژاوانەی نێوان پشدەر و سیوەیل، خەڵکی ڕانیە بەخۆیاندا ڕاپەرمون و دژی حک□وم□ت و□س□تاون، لەبەر ئەوە ئاگ□اداری داوە، ئەم بەڵگەنامەیە لە (ل 535)ی ئەو بەڵگەنامەیەدا تۆمار کراوە:

بەڵگەنامەی ژمارە (4)

دەقی کوردی

بابی عالی

دائیرەی سەرۆکایەتی وەزیران

دائیرەی سەرکاتبی دیوانی هومایۆن

لاساری و بێ ئابڕویی پشدەریان زانراون چەند دێیەکیان سوتاندووە و هەموو کەلوپەلەکانیان تاڵان کردوون و خێڵاتی ڕانیەش لەبەر ئەم بەخۆداڕاپەرم□وانەی ئەوان دژی حک□وم□ت □او□س□تاون و ئەگەر تەمبێ نەکرێن شتی ناخۆش ڕوودەدەن و دەبنە جێی سەرنج. پێویستە ڕێ نەدرێت، سوپا بنێردرێت و وەك موسڵ ئاگادار کراوەتەوە، ئاوایش ڕێبەرایەتی ئۆردووی شەشەمی هومایۆن لایەنگیری ئەمە بووە و جەختی لەسەر کردووە و خەڵك لەم بارەیەوە سکاڵایەکی زۆریان کردووە و هەواڵە زانراوەکانی لای سەر عەسکەری ئەوەن کە ڕێبەرایەتی ناوبراو عەسکەری پێکهـێناوە و ئیزنیش وەرگیراوە.

لە 27 رمضان 309ك و 12ی نیسانی 308 دا

سەدری ئەعزەم و یاوەری ئەکرەم

جواد

بەڵگەنامەی ژمارە (5)

بەڵگەنامەی ژمارە (5) دەقی برووسکەیەکی ڕۆژی 19ی نیسانی 1308ی ڕۆمی (1892ی زایینی) “کەمال”ی والی موسڵە، دەروێش (دەروێش پاشا؟) وێنەیەکی لەبەر دەقی ئەسڵی ڕوونووس کردوەتەوە و لە ل (ل 537)ی سەرچاوەی پێشوودا بڵاوکراوەتەوە:

وێنەی شفرەی تەلگرافی ویلایەتی موسڵ

..........دەبێ هێندێ سوپا ڕەوانەی نێوانیان بکرێت تا هیچ نەقەومێ. ئەگەر ویلایەت ڕێ و ش□و□ن دانەنێت و جموجۆڵی عەسکەری کەمێك دوابخرێت، عەسکەری کاریگەری کەم دەبێتەوە. ئەم خێڵانە هەمیشە پەلامار دەدەن و شەڕ دەکەن و دژی حکومەت ڕادەوەستن و بەم شێوەیە بەردەوام دەبن و پێویستە بەزووترین کات دەرس دابدرێن و کاری پێویست بکرێت بایەخی زیاترە. دەبێت ڕێ و شوێن دابنرێت تا عەسکەر، باڵا دەستی عەسکەر بچەسپێنرێت، تاڵانیەکە بگەڕێنرێتەوە و

سەرکێشەکان تەمبێ بکرێن. عەسکەری شاهانە بە فەرماندەیی میر لیوا محەمەد فازڵ پاشا بۆ چارەسەری خێڵات لە موسڵ کۆبۆتەوە تا لە سلێمانی دەستبەکاربێت و ئەو ئیشە لەوێ لە هێندێک شوێنی دیکە بەجێبهێنێت و هێزەکە شەش سەد سەرباز کەمترنەبێت و دوو ستوونی پیادەی عەسکەری شاهانە و سەد و پەنجا ئێستربێت و بچێت مەبەستەکە جێبەجێ بکات. خێڵاتی ڕانیە و سەرانی مەنگوڕ و (بالماس؟)(**)ی قەزای ڕانیە لەسەر سنووری ئێران دانیشتوون ئەمە بەرچاو خراوی فەرمانە.

19ی نیسانی 308

والی موسڵ

دەقاودەقی ئەسڵیەکەیە

کەمال

یاوەری ئەکرەم دەروێش.

گواستنەوەی ناوەندی قەزای مەرگە بۆ پشدەر و نزمکردنەوەی قەزای ڕانیه بۆ ناحیه

دەربارەی شکستیان لە پێکهـێنانی سوارەی حەمیدی لەچەند بەڵگەنامەیەکدا ڕق و توڕەییان بەئاشکرا دیارە و نایشارنەوە، لەئەنجامی سەرنەکەوتنیان نەیانتوانیوە خۆیان بەرزەفت بکەن، سەرەڕای زیانە مرۆییەکان لەڕووی کارگێڕیشەوە سنوورەکەیان سزا داوە.

لە بەڵگەنامەی ژمارە (6)دا بە هۆی ئەوەی خەڵکی سنووری پشدەر و بیتوێن ملکەچی فەرمان و یاساکانی عوسمانی نابێت، بەتایبەت لە پێکهـێنانی سوارەی حەمیدی، لەبەر ئەوە ناوچەکە سزا دەدەن و پێگە کارگێڕیەکەی لێ بسەننەوە و پێشنیاری گواستنەوەی ناوەندی قەزا لە مەرگەوە بۆ پشدەر، و نزمکردنەوەی ڕانیە لە قەزاوە بۆ ناحیە و خستنیە سەر قەزای کۆیسنجق.

ئەم بەڵگەنامەیە کۆمەڵە پێشنیارێکی ئەنجومەنی تایبەت (مجلس مخصوص)ە بۆ سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، سەبارەت بە چەند گۆڕانکاریەکی نێو لیوا (سنجاغ)کانی سلێمانی و کەرکوك، لەوانە گواستنەوەی ناوەندی قەزای مەرگە لە (مەرگە)وە بۆ پشدەر یانی بۆ قەڵادزێ کە سەری گرتووە و دروستکردنی ناحیەیەك لە بەشی باکووری پشدەر و نزمکردنەوەی ڕانیە لە قەزاوە بۆ ناحیە و خستنە سەر قەزای کۆیسنجق و کۆکردنەوەی تفەنگی (مارتینی) لە خەڵکی ناوچەکانی سلێمانی و کەرکوك و داخستنی چەکسازی سلێمانی که کاتی بابانەکان پتر لە پەنجا کارگەی خۆماڵی (ئەهلی)ی تێدا هەبوون… بەڵگەنامەکە کۆمەڵێك زانیاری تری گرنگی تێدایە، بەڵام گشتییە و تایبەت نییە

بەم باسەی سنووری پشدەر و بیتوێن ل□ بەرئەوە لە تۆمارکردنی خۆمان دەبوێرین. ل179

بەڵگەنامەکە مێژووی 21ی مایسی 1313ی ڕۆمی (1897ی زایینی) بەسەرەوەیە.

بەڵگەنامەی ژمارە(6)

دەقی کوردی

بابی عالی

ئەنجومەنی تایبەت

چەند هۆ و مەرامێك لە جووتە سنجاقی سلێمانی و کەرکوکدا بوونە مایەی خوڵقاندنی جموجۆڵ و شەڕ و کوشتار، بۆ ڕێگرتن لە سەبەبکارانی ئەم گەندەڵی و تاوانانە، ...... ناوەندی ویلایەتی موسڵ ببرێتە کەرکوك و کەسانی نالێوەشاوە و قایمقام و بەڕێوەبەری نێو ویلایەت و ئەفسەرانی جەندرمەی سلێمانی بگۆڕدرێن و قەزای ڕانیە بخرێتە سەر قەزای کۆیسنجەق و بکرێتە ناحیە و (پشدەر زودی) بکرێتە ناحیە و ناوەندی قەزای مەرگە ببرێتە پشدەر و قشڵەیەك لەوێ درووست بکرێت و تفەنگی مارتینی دەست خەڵکی هەردوو سنجاقی سلێمانی و کەرکوك کۆبکرێتەوە و چەکی عەسکەری بن، یان نا بەهی عەسکەری دابنرێن و کارگەی چەك دروستکردنیش قەدەغە بکرێت. یاداشتێکی 18ی ذی الحجە 313ی ئەنجومەنی نۆکەرتان لەگەڵ مەزبەتەیەکدا لەم ڕۆژەدا بەرچاو خراون.

یادداشتەکە سەرعەسکەر نووسیویە و لە ئەنجومەندا خوێندراوەتەوە و ئەوەیان تێدا هاتووە کە عەشایەری کەرکوك و سلێمانی زۆرجار ڕێگایان لە کاروانەکانی بازرگانی گرتووە و پێکدا هەڵپژان ڕوویداوە و هێزێکی عەسکەری بەفەرماندەیی میر لیوا ڕەزا بەگ بۆ ڕێگرتن لەم ڕووداو و پێکداهەڵپژانانە بەڕێ بکرێ بۆ کەرکوکی ناوەندی ویلایەتی موسڵ و فەرماندەییە عەسکەرییەکەی و موشیری ئۆردووی هومایۆن ئاگادار بکرێنەوە و دەبێ بەگواستنەوەی ناوەندی ویلایەت بەپێی یەکەم فەرمان بۆ کەرکوك ئاگاداری بڵاوبکرێتەوە و والی بچێ بەشوێنەکانی ئەو ویلایەتەدا بگەڕێ و لێکۆڵینەوە و کاری ڕاستەقینە بۆ نەهێشتنی شۆڕش و بەرقەرارکردنی ئاسایش بکات و ڕاپۆرت لەسەر ڕێ و شوێنی بنچینەیی چەسپاندنی ئاسایش و نیزام و ڕێك و پێکی لەگەڵ وێنەی یادداشت و مەزبەتە پێشکەش کراوەکەدا بداتە وەزارەت و دائیرەی سەرعەسکەر و هەرچی بێتەکردن فەرمانی حەزرەتی (ولی الامر) ی گەورەمانە. لە هەووەڵی موحەڕەمی 315ك و 21ی مایسی 313دا.

بەڵگەنامەکەش لەخوارەوە ناو و ئیمزای ئەمانەی پێوەیە:

سەرعسکر وەزیری داد شێخ الاسلام سەروەزیر
محەمود ڕەزا عبدالرحمن پاشا نامزاج محەمەد جەمالودین ئیبراهیم کوڕی خەلیل

وەزیری ناوخۆ وەزیری دەرەوە سەرۆکی شورای دەوڵەت وەزیری دەریا
محەمەد مەمدوح ئەحمەد تەفیق محەمەدسەعید حەسەن حوسنی

وەزیری مەعاریف وەزیری ئەوقافی هومایۆن وەزیری دارایی موشیر تۆپخانەی عامیرە
ئەحمەد زوهدی عەبدوڵڵا غالب ئەحمەد ئەزیف مستەفا زەکی

ڕاوێژکاری سەرۆکایەتی وەزیران وەزیری بازرگانی و ئەشغال
محەمەد تەفیق محەمەد جەلالودین.

کاربەدەستانی تورك دژی خەڵکی ئەم دەڤەرە بڕیاری توندوتیژ و زوڵم و ستەمی بێ ئەندازە بە برووسکە و فەرمانەکانیانەوە دیارە، چۆن دەیانەوێت خەڵکی کوردستان و لەنێویدا ئەم دەڤەرە بەشێوەیەك بەو پەڕی توندوتیژییەوە سەرکوتیان بکەن، بۆیە هەر فەرماندە و سەربازێکی تورك هاتبێتە ئەم دەڤەرە دەستی کراوە بووە، لەوەی چەندی بۆ دەڵوات دەتوانێت باج و سەرانەی زۆر بستێنێ و زوڵم و ستەم لە خەڵك بکات، بێ لێپرسینەوە ئەوەی دەتوانێت ئەنجامی بدات، ئەمەش بارودۆخی هاووڵاتیانی ئەم نیشتمانەی گەیاندە ئاستێك لەژێر سایەی دەوڵەتی عوسمانیدا لەوپەڕی ژیانی کوێلەمەرگیدا دەژیان، هەر ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی نەتوانن بێ دەنگ بن و بەرەو ڕووی دەسەڵاتداران بوونەتەوە و بۆ باشتر کردنی بارودۆخی وڵات ڕاپەڕین و شۆڕشیان لەدژیان بەرپا کردووە.

-__________

پەراوێز و سەرچاوەکان:

(*) ناوەندی بەڵگەنامەی عوسمانی” لەئەستەمبوڵ هەموو بەڵگەنامەکانی لەکتێبێکدا بەم ناونیشانەی خوارەوە بڵاوکردۆتەوە:
MUSUL- KERKUK ILE ILGILI
(ARSIV BELGELERI (1525- 1919
ئەو بەڵگەنامانەی لێرە بڵاوکراونەتەوە بۆ هەر بەڵگەنامەیەك ئاماژە بەلاپەڕەی سەرچاوەکە کراوە، بەڵگەنامەکان کاك عەبدولعەزیزی برای عەبدولڕەقیب یووسف کردونیە کرمانجی سەروو و ” سدیق ساڵح” یش بە کرمانجی خوارووی دایڕشتوونەتەوە، بۆ دەقە بنەڕەتییەکان بڕوانە

پاشکۆی:(عبدالرقیب یوسف، سدیق سالح، بیرەوەریەکانی ئەحمەدی حەماغای پشدەری، سلێمانی 2001، ل 153).

(**) بالماس: دەبێت مەبەستی هۆزی)بەباس(بێت، کە کاتی خۆی یەکێتی بەباسەکان لەم چەند هۆزە پێکهاتبوون: (مەنگوڕ، مامەش، پیران، ڕەمك، سن و قاقا…هتد) ڕۆڵی گرنگیان لە ناوچەکە گێڕا دواتر بە فێڵ و جەورو ستەمی عوسمانی و سەفەوی لێك دابڕێنران و هەر بەشەی بەلایەکدا دەربەدەرکران و بڕاوەیان پێکرا، بەشێکیان لە قەزای ڕانیە و دەشتی بیتوێن جیشتەجێ بوون.

(1) ئیبراهیم ئیبراهیم میراودەلی،چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی میراودەلی پشدەر، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی بەدرخان، سلێمانی،2003 .

(2) اسماعیل حقی شاوەیس، نادارانی کورد، مەلا سەلیم ئەفەندی، گۆڤاری ڕۆژی نوێ، ژمارە 8، ساڵی 1، تشرینی دووەم، 1960.

(3) تاهیر ئەحمەد حەوێزی، کەژووی کۆیە، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، 2007.

(4) حەسەن مەحمود حەمەکەریم، مەلائیدریسی بەدلیسی ڕۆڵی لە یەکخستنی میرنشینە کوردیەکاندا ، چاپی یەکەم ، چاپخانەی چوارچرا، 2008، www.tishk books . com پرۆژە لەسەرتۆری ئینتەرنێت.

(5) د. وەلید حمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، و:محەمەد نوری تۆفیق، چاپخانەی ئۆفیسی تیشك، سلێمانی 1999.

(6) دکتۆر عەبدوڵڵا عەلیاوەیی، کوردستان لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، چاپی سێیەم، هەولێر، 2004.

(7) دیوانی شیخ ڕەزا ی تاڵەبانی، کۆکردنەوە و ساغ کردنەوەی: شێخ محەمەد خاڵ و ئومێد ئاشنا، چاپی یەکەم،هەولێر 2003.

(8) د. یاسین سەردەشتی، کوردستانی ئێران، چاپی دووەم، چاپخانەی (سیما)، سلێمانی،2011.

(9) شرفخانی بدلیسی، شەرەفنامە، و: هەژار ، چاپی دوهەم، چاپخانەی جەواهیری تاران، 1981.

(10) عبدالرقیب یوسف و سدیق سالەح، بیرەوەریەکانی ئەحمەدی حەماغای پشدەری تۆمارکردن و ئامادەکردنی: عبدالرقیب یوسف، سدیق سالح، سلێمانی، 2001.

(11) کلۆدیوس جیمس ریچ، گەشتی ریچ بۆ کوردستان- 1820ز، چاپی یەکەم ئیران –تەورێز- 1993.

(12) گۆران ئیبراهیم سالح، کەرکوك لەسەردەمی دەولەتی عوسمانیدا لەنیوان ساڵانی 1876-1909ز، 2000.

(13) محەمەدئەمین زەکی بەگ، خولاصەیەکی تأریخی کورد و کوردستان،

ئامادەکردنی: ڕەفیق ساڵح، بەرگی چوارەم، بنکەی ژین، سلێمانی 2006.
(14) محەمەد ڕەسوڵ هاوار، .
(15) موەفەق میراودەلی، عەشیرەتی میراودەلی، چاپی یەکەم، سلێمانی، 2010.
(16) م.کامەران محەمەد حاجی، کوردستان لە یادداشتی چەند گەڕیدەیەکی ڕووسیدا، گۆڤاری مێژوو، ساڵی سێیەم ژمارە 9، زستانی 2009.
(17) ن، لازاریف، مێژووی کوردستان، وەرگێڕانی: هوشیار عبداللە سەنگاوی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، 2008.